

В. І. Мороз, Л. В. Гриженко

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

На основі аналізу професійної зайнятості жителів міст Катеринославської губернії подано особливості переходу від станової до класової структури населення кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: міське населення, соціальна структура, станово-класове суспільство, професійний розподіл, виробничі відносини.

На основі аналізу професійної зайнятості жителів міст Катеринославської губернії подано особливості переходу від станової до класової структури населення кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключевые слова: городское население, социальная структура, сословно-классовое общество, профессиональное распределение, производственные отношения.

Соціальна структура суспільства, особливо її соціально-класовий зріз, нерозривно пов'язані із професійною. Належність до тієї чи іншої професійної групи багато в чому зумовлена належністю до певного класу чи соціального прошарку і, як правило, повністю визначає соціальне становище людини в суспільстві. Тому висвітлення даного питання дуже важливе для дослідження особливостей процесів класоутворення пореформеної доби.

Вивчення соціально-класового поділу та професійної зайнятості міського населення Катеринославської губернії дозволить краще з'ясувати особливості становлення капіталістичних відносин на межі ХІХ – ХХ ст. А враховуючи те, що деякі економічні та політичні перетворення, здійснювані сьогодні в Україні, нагадують модернізаційні зрушення в українських землях Російської імперії, висвітлення даного питання може спонукати до осмислення уроків минулого. Це ж, у свою чергу, допоможе мінімізувати такі негативні наслідки сучасних реформ, як різке розшарування населення на багатих і бідних, безробіття, девальвація багатьох морально-духовних цінностей, посилення соціально-психологічної напруженості.

Історіографія питання досить обмежена. Сучасні дослідники зазвичай описують соціальну структуру населення лише в контексті вивчення капіталістичних трансформацій початку ХХ ст. [3; 5]. Більш ґрунтовними стосовно висвітлення даної проблеми є праці А. О. Гуменюка, Ю. А. Нікітіна, Д. М. Чорного, О. Б. Шляхова [1; 6; 9; 10]. Проте до цього часу не здійснено комплексного дослідження процесу трансформації соціальної структури міського населення регіону в часи складних суспільних перетворень модернізаційного періоду.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі вивчення професійної зайнятості жителів міст Катеринославської губернії проаналізувати особливості переходу від станової до класової структури населення на межі століть.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у містах Катеринославщини активно відбувався процес класоутворення та формування професійної структури населення – руйнувалися станові перегородки і на перший план усе чіткіше виходив поділ не за станами, а за заняттями та засобами отримання прибутку й заробітку. Отже, з активізацією наприкінці XIX – на початку XX ст. процесу формування класової структури міського суспільства значно розширюється соціальна мобільність населення та послаблюється його станова замкнутість.

Характерно, що процеси класоутворення в розглядуваний період відбувалися повільно. У період пізнього самодержавства в містах Катеринославщини продовжували існувати привілейовані й непривілейовані верстви суспільства, які різнилися своїм юридичним становищем, правами та обов'язками. Тож, як зазначав російський історик Б. Миронов, «попри неоднорідність кожного стану в суспільній свідомості «чотиричленна станова парадигма» продовжувала зберігатися за чіткою шкалою: дворянство – духовенство – міський стан – селянство» [6, с. 80–81]. Відповідно в житті міського населення в той час відбувалося накладання станових і класових структур.

За переписом 1897 р. у містах Катеринославської губернії переважну більшість складала міщани – 50,6 % (121881 осіб). Це на 6,3 % більше, ніж питома вага представників даного стану в містах Російської імперії в цілому. Найбільша ж частка міщан проживала у Верхньодніпровську (65 %), найменша – у Луганську (30,7 %), що було пов'язано з посиленням міграційним рухом населення з прилеглих сіл. У Новомосковську відсоткове співвідношення міщанства до представників інших станів складало 33,3 % (4,2 тис. осіб), у Слов'яносербську – 47,8 % (1,4 тис. осіб), у Павлограді – 48 % (7,5 тис. осіб), у Бахмуті – 50,2 % (9,7 тис. осіб), у Маріуполі – 51,6 % (16 тис. осіб), в Олександрівську – 54,6 % (10,2 тис. осіб), у Катеринославі – 54,9 % (61,9 тис. осіб) [8, с. 71]. Серед представників міщанського стану в містах губернії більшість складала євреї 47,8 % (58,2 тис. осіб), росіяни – 28,4 % (34,6 тис. осіб) та українці – 19,2 % (23,3 тис. осіб) [8, с. 208]. Займаючись у містах, як правило, дрібною торгівлею, міщани вже наприкінці XIX – на початку XX ст. могли утримувати шинки, бути власниками дрібних торговельних і промислових закладів. Серед міщанства також було чимало службовців адміністративних і громадських структур. Так, міщани В. Спиридонов й І.Яковлев були членами Новомосковської міської управи, міщанин П. Лобасов – Бахмутської міської управи, Авчинников обраний членом Катеринославської міської думи і т. д. [2, с. 58].

Другою за чисельністю соціальною верствою, представленою у містах Катеринославщини, були селяни. Останні із загальною кількістю 94948 осіб складала 39,4 % міського населення. Для порівняння згадаємо, що в містах Харківської губернії питома вага селян становила аж 58 % городян регіону [7, с. 48]. Натомість у містах Правобережжя їх частка складала лише 24 % [10, с. 59]. В окремих містах Катеринославської губернії частка представників селянського стану була така: у Луганську – 61,4 %, Новомосковську – 60,4 %, Слов'яносербську – 47,8 %, Бахмуті – 41,6 %, Павлограді – 41,1 %, Маріуполі – 39,8 %, Олександрівську – 37,3 %, Катеринославі 34 %, Верхньодніпровську – 25,8 %. За національною приналежністю домінуючою серед представників

селянського стану в містах регіону була частка росіян – 52,3 % (49,7 тис. осіб) та українців – 40,5 % (38,4 тис. осіб) [8, с. 209]. Більшість городян селянського стану працювали у сфері послуг, займалися торгівлею, ставали робітниками.

Наступну за чисельністю станову групу міських жителів Катеринославщини складало дворянство (11688 осіб) із питомою вагою близько 4,8 % городян регіону. Причому в переписі 1897 р. окремо виділено як категорію спадкових дворян із загальною часткою у міському середовищі губернії 2,6 % (6281 осіб), так і дворян особистих, включаючи чиновників недворянського походження, що становило 2,2% (5407 осіб) городян регіону [9, с. 71]. Зазначимо, що в містах Катеринославської губернії кількість дворян у 1,3 разу перевищувала їх загальну чисельність у повітах, а питома вага стосовно інших верств населення була більшою відповідно на 4,3 % (натомість частка дворян у міському середовищі всієї імперії складала 6,2 %). Найбільшу ж питому вагу дворян серед місцевого населення було зосереджено у Катеринославі (6,3 %), Павлограді (5,4 %) та Верхньодніпровську (5,3 %) із загальною кількістю – 7059, 849 та 353 осіб відповідно. В інших містах губернії їх частка складала: у Луганську – 3,7 % (769 осіб), Олександрівську – 3,3 % (617 осіб), Маріуполі – 3,2 % (968 осіб), Новомосковську – 3,1 % (406 осіб), Бахмуті – 3 % (581 осіб), Слов'яносербську – 2,7 % (86 осіб). Відносно національної приналежності необхідно зазначити, що найбільше серед міських дворян було росіян – 74,3 % (8,6 тис. осіб). Вагому частку складали також українці – 11,5 % (1,3 тис. осіб) та поляки – 10 %. Серед відомих дворянських родів у Катеринославі слід назвати Родзянок, Міклашевських, Струкових, Урусових та ін., які брали активну участь у громадському житті міста [3, с. 224]. У Луганську до сих пір пам'ятають С. Ільєнка, в Олександрівську – З.Махна, Г. Нольшка, у Новомосковську – М. Голубовського і т. д.

Купецтво складало 2 % населення міст Катеринославської губернії із загальною кількістю 4886 осіб. Найбільшу частку купців було зосереджено у Павлограді – 3,6 % (561 особа) та Верхньодніпровську – 2,4 % (158 осіб). В інших містах вона не перевищувала 2 %. У Катеринославі, Бахмуті й Новомосковську – 2 % (2364, 381 та 267 осіб відповідно), в Олександрівську – 1,9 % (349 осіб), Маріуполі – 1,6 % (513 осіб), Луганську – 1,4 % (289 осіб), Слов'яносербську – 0,1% (4 особи). Більшість представників купецького стану становили євреї – 59 % (2,9 тис. осіб), росіяни – 29 % (1,4 тис. осіб) та українці – 5,7 % (277 осіб) [8, с.208]. Незважаючи на те що частка купців серед міського населення Катеринославщини була незначна, усе ж вони відігравали значну роль у громадському житті. Купці – найбагатші люди міст, міські голови, гласні міських дум, благодійники і т. д. [3, с. 224]. Відомими вихідцями з купецьких родин були О.Парманін (Павлоград), О.Толстіков (Катеринослав), А.Медведков (Олександрівськ), С.Чентуков (Маріуполь), К. Жиров (Новомосковськ), В.Першин (Бахмут), М. Добрикін (Луганськ) та ін.

Осіб духовного звання християнських віросповідань наприкінці XIX ст. у містах Катеринославської губернії було зафіксовано 2128 осіб – близько 0,9 % міського населення [8, с. 71]. Характерно, що понад 1,4 тис. від загальної їх кількості мешкало в губернському центрі й лише 693 особи – в інших містах. Найбільша частка духівництва проживала в Катеринославі, становлячи 1,3 % його

мешканців. У повітових містах і Слов'яносербську їх питома вага була менша за 1%. За національною приналежністю більшість серед представників духівництва склали росіяни – 50% (1064 особи) та українці – 47,4% (1008 осіб).

Почесні громадяни становили в містах губернії 0,9 % (2260 осіб разом із родинами) [8, с. 71]. Найбільша їх питома вага була в Катеринославі – 1 % мешканців міста (1133 особи) та Луганську – 1,3 % (261 особа). В інших містах цей показник такий: у Маріуполі й Павлограді – 9 %, Бахмуті й Верхньодніпровську – 0,7 %, Новомосковську – 0,6 %, Слов'яносербську – 0,5%, Олександрівську – 0,2 %. Найбільше серед почесних громадян було росіян – 69,7% (1576 осіб), українців – 16,2 % (366 осіб) та євреїв – 7,3 % (164 особи) [8, с.208]. Загалом привілеговані стани міського суспільства – дворяни, духівництво, почесні громадяни, купці – склали всього 8,7 % населення міст Катеринославської губернії. Натомість непривілеговані – міщани, селяни, іногородці, військові козаки – 91,3 % городян регіону.

У цілому, порівнюючи становий склад населення міст Катеринославської губернії, який склався наприкінці ХІХ ст., із дореформеним, слід зауважити, що в 1860 р. у містах регіону проживало духовенства, купців і представників сільського стану на 0,1 %, 5,4 % та 10,5 % відповідно більше ніж за даними перепису 1897 р. [8, с. 70; 2, с. 98]. Натомість у той час дворян було менше на 0,2 %, почесних громадян – на 0,8 % і міщан – на 13,7 % [8, с. 71; 2, с. 98].

Згадані трансформації можна пояснити так. Зменшення наприкінці ХІХ ст. чисельності духівництва відбулося в результаті прийняття у 60-х – 70-х рр. ХІХ ст. низки законів, якими було ліквідовано спадковість церковних посад і надано можливість усім бажаючим залишити духовну службу. Натомість зменшення питомої ваги купецтва в містах регіону на межі ХІХ–ХХ ст. було обумовлене введенням у 1874 р. загальної військової повинності, а також ухваленням «Положення про державний промисловий податок», що дозволяло займатися підприємництвом без отримання купецького гільдійського свідоцтва. Зменшення ж частки селян у містах Катеринославщини було переважно пов'язане з переходом останніх до стану міщан чи купців [1, с. 78]. Також на чисельність представників різних станів впливали і такі фактори: 1) природний приріст населення, що був досить високий у селян та дещо менший у дворян, міщан, купців та духівництва; 2) фактор спадкової передачі станової приналежності, законодавчо встановлений для спадкових дворян, спадкових почесних громадян, міщан, цехових, селян, козаків, іногородців; 3) законодавче регулювання, яке, з одного боку, розширювало можливості переходу з одного стану до іншого, а з іншого – створювало для цього перешкоди. Так, уряд неодноразово обмежував доступ до лав спадкових дворян осіб недворянського походження [4, с. 219].

Водночас у пореформену добу на перший план усе більш помітно виходив розподіл городян відповідно до їх занять, джерел отримання прибутку. Загалом процес формування класів був одним із головних факторів трансформації традиційного суспільства в індустріальне. Як відомо, основу класової диференціації суспільства складають економічні чинники, а саме: місце в історично визначеній системі виробництва, ставлення до засобів виробництва та спосіб отримання прибутку і його розмір.

Відносно професійної структури населення регіону зазначимо, що найбільшу кількість городян було задіяно у промисловості – 31053 особи. Це становило близько 29 % усього працюючого населення міст Катеринославщини [8, с. 162]. Причому найчисельнішими професійними групами в містах Катеринославської губернії були працюючі у сфері виробництва одягу – 8,7 тис. осіб (24,4 %), у галузі металообробної промисловості – 8,6 тис. осіб (24%) та у деревообробній промисловості – 4,4 тис. осіб (12 %). Другою за чисельністю в міському середовищі краю була питома вага зайнятих у торгівлі – 25,6 % (27,3 тис. осіб) [8, с. 162]. Вагомою була й категорія городян, задіяних у сфері послуг (прислуга, поденники) – 25 тис. осіб. Серед виробничого населення регіону їх частка складала 22,2 %. Варто також зазначити, що питома вага працюючих на будівництві складала 12 % від усього зайнятого міського населення (4,9 тис. осіб), у збройних силах – 6,3 % (6,7 тис. осіб), у транспортній галузі працювало 5,7 % (6,1 тис. осіб), у галузі сільського господарства – 4,6 % (4,9 тис. осіб), у різних державних і станових установах – 3 % (3,1 тис. осіб), у сфері науки та мистецтва – 2,4 % (2,6 тис. осіб), у галузі зв'язку – 0,4 % (429 осіб) [8, с. 162].

Зрештою, беручи до уваги особливості зайнятості міського населення губернії, можна виділити чотири основні соціальні групи: велика буржуазія, заможні дрібні господарі, пролетаріат та напівпролетаріат. Зокрема, за таким принципом проаналізував класовий поділ міського населення А. О. Гуменюк [1, с.81]. Проте, на нашу думку, для чіткішого усвідомлення суспільних перетворень у пореформений період необхідно детальніше розглянути соціально-класову структуру тогочасного суспільства.

Найзаможніша верства у містах регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. – буржуазія – жила за рахунок прибутку з капіталів та нерухомого майна. За нашими підрахунками, її представники складали 6,4 % міського населення (6,9 тис. осіб). Серед міст Катеринославської губернії найбільш значною її питома вага була у Слов'яносербську (10,5 %), а найменшою – в Олександрівську (4,9 %).

Другою за своїм значенням соціальною групою міського соціуму були дрібні виробники – торговці, дрібні підприємці, кустарі, ремісники, питома вага яких у міському населенні краю складала близько 25,6 % (27,3 тис. осіб). Найбільше їх було в Маріуполі (27,9 %), найменше – у Луганську (15,7 %), адже переважна більшість населення працювала у фабрично-заводській промисловості.

Не менш важливою була і категорія службовців – 9,3 % (9,9 тис. осіб) міського населення губернії. Це, як правило, працівники нефізичної праці – адміністративно-управлінські кадри, військові, поліцейські, конторські робітники. Найбільше їх було в Павлограді (27,8 %), а найменше – у Верхньодніпровську (5 %).

Городян, задіяних у сфері науки, освіти та мистецтва, можна віднести до лав інтелігенції, частка якої становила в 1897 р. лише 2,5 % жителів міст регіону (2,7 тис. осіб). Загалом у всіх містах Катеринославщини питома вага осіб, професійно зайнятих розумовою працею, варіювалася в межах 2 %.

Пролетарі були найчисельнішою соціальною групою у міському середовищі Катеринославщини, складаючи, за нашими підрахунками, близько 32 % професійно зайнятих городян регіону (34,6 тис. осіб). Як правило, це робітники

підприємств, транспортної галузі, сільського господарства, будівельники, для яких основне джерело прибутку – продаж власної робочої сили. Широкомасштабний розвиток фабрично-заводської та гірничої промисловості обумовив найбільшу питому вагу пролетаріату в Луганську (45,2 %). Найменша ж була в Павлограді (23 %), що пов'язано з низьким рівнем розвитку там промислового виробництва.

В окрему соціальну групу варто також виділити городян, задіяних у сфері обслуговування, частка яких у містах краю становила 22,2 % (25 тис. осіб). Найбільше представників цієї соціальної групи було сконцентровано в Маріуполі (27 %), найменше – у Слов'яносербську (12,4 %).

До соціально-класової структури суспільства належать і так звані декласовані елементи – маргінали – особи, які опинилися на нижньому щаблі суспільства. Це городяни, чия діяльність була пов'язана з проституцією, жебраки, арештанти, люди невизначеного роду занять і т. д. Поява декласованих елементів, до яких належить і люмпен-пролетаріат, була спричинена масовим безробіттям, зубожінням представників нижчих верств населення. Їх загальна частка серед міського населення губернії складала 2,1 % (1,4 тис. осіб). Причому найбільше декласованого елемента було у Верхньодніпровську (4,9 %). Останнє можна пояснити недостатньо розвинутою інфраструктурою міста, яка не могла «впоратися» із міграційними потоками та надати достатню кількість робочих місць. Найменше їх було у Слов'яносербську – 0,9 %, це пов'язано з незначною імміграцією та суттєвим переважанням тут корінних жителів. Зрештою, незважаючи на всю приблизність класового поділу міського суспільства, він дає можливість краще з'ясувати особливості становлення капіталістичних відносин у містах Катеринославщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином, на межі ХІХ–ХХ ст. із посиленням урбанізаційних процесів та інтенсивним розвитком фабрично-заводської промисловості у соціальній структурі населення міст губернії відбулися певні трансформації. Поступово зникали станові перегородки, а поділ на класи та соціальні групи вже переважно здійснювали за способом отримання прибутку і їх професійною зайнятістю. Так, дворяни й купці долучалися до підприємницької діяльності, ставали службовцями, поповнювали лави інтелігенції і чиновництва. Міщани ставали дрібними домогосподарями, ремісниками; селяни – індустріальними робітниками. І все ж формування класів капіталістичного суспільства відбувалося в умовах збереження його становості. У цілому міське населення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. являло собою станово-класове суспільство перехідного типу – від аграрного до індустріального.

Бібліографічні посилання

1. **Гуменюк А. О.** Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) / А. О. Гуменюк // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
2. Катеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Катеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1899. – Вып. I. – 274 с.
3. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д.: Грані, 2006. – 596 с.

4. **Иванова Н. А.** Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М.: Наука, 2004. – 574 с.
5. **Мионов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б.Н. Мионов. – [3-е изд. испр., доп.]. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 548 с.
6. **Нікітін Ю. О.** Населення міст Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Слов'ян. вісник: зб. наук. пр. – Рівне, 2009. – Вип. 8. – С. 44–53.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринославская губерния. – Екатеринослав: Изд.-е Центр. Статистич. Ком. МВД, 1904. – Т. XIII. – 234 с.
8. Постановления чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского собрания 27 и 28 апреля 1882 г. с приложениями. – Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1882. – 90 с.
9. **Чорний Д. М.** По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
10. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.

Надійшла до редколегії 27.11.2014

УДК 63.3 (2) 47

Ю. І. Коломоєць, С. І. Поляков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ЗА КОРДОНОМ» (1898–1901): ЗАБУТІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Розкрито різноманітні та суперечливі факти щодо діяльності «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», тенденційно висвітлені істориками попередніх часів, з'ясовано причини поширення «економізму» і його реальний вплив на формування соціал-демократичного світогляду. Досліджено логіку «гурткового» мислення, складові елементи політичного лідерства в еміграції, розуміння партійним керівництвом та робітничим активом проблеми співвідношення економічної і політичної боротьби проти російського самодержавства.

Ключові слова: з'їзди і конференції РСДРП, російська соціал-демократична еміграція, «економізм», «Союз російських соціал-демократів за кордоном».

Раскрыты разнообразные и противоречивые факты о деятельности «Союза российских социал-демократов за границей», тенденциозно освещенные историками предшествующих поколений, выяснены причины распространения «экономизма» и его реальное влияние на формирование социал-демократического мировоззрения. Исследованы логика «кружкового» мышления, составные части политического лидерства в эмиграции, понимание партийным руководством и рабочим активом проблемы соотношения экономической и политической борьбы против российского самодержавия.

Ключевые слова: съезды и конференции РСДРП, российская социал-демократическая эмиграция, «экономизм», «Союз российских социал-демократов за границей».